

OMMAVIY NUTQLAR TAHLILIDA PRAGMATIK METODLARNING NAZARIY ASOSLARI

Abdusamatov Farruxbek

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti

E-mail: farruxbekabdusamatov95@gmail.com

Tel: +998939410096

Annotatsiya

Ushbu maqolada ommaviy nutqlar tahlilida bir pragmatic tahlil metodi hisoblangan nutq aktlari nazariyasining nazariy va metodologik asoslari bir qator misollar orqali ko'rib chiqiladi hamda ommaviy nutqlarni tahlil qilishdagi imkoniyatlari muhokama qilinadi. Nutq aktlari metodining kommunikativ maqsad, illokutiv va perlokutiv ta'sir kuchini aniqlashdagi ahamiyati ham yoritiladi. Maqolada tavsiflangan pragmatic yondashuvning ommaviy nutqning mazmuniy, funksional va ta'sirchanlik xususiyatlarini chuqurroq tushunish imkoniyati ilmiy asoslar bilan izohlanadi.

Kalit so'zlar: ommaviy nutq, pragmatika, nutq aktlari, kommunikativ strategiya, illokutiv akt, perlokutsiya, lokutiv akt, direktiv, kommissiv, deklarativ, ekspressiv, assertiv.

Lingvistika va pragmatika tilshunosligi til foydalanuvchilarining maqsadlari va ijtimoiy kontekstni inobatga olgan holda ma'no yaratishni o'rganib boradi. Shu yondashuvga asosan Nutq aktlari nazariyasi (Speech Acts Theory) va Konseptual Metafora nazariyasi (Metaphor Theory) lingvo-pragmatik sohada muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq aktlari nazariyasi Oxford universiteti faylasufi John L. Austin (1962) tomonidan ta'kidlangan "so'z blan ish qilish" g'oyasiga tayanadi¹. John Searle esa Austin asarlarini rivojlantirib, til harakatlarining asoschilaridan biri hisoblanadi.

J. Austin fikriga ko'ra, gapirish faqat ma'lumot berish emas, balki ijtimoiy harakatdir: og'zaki iboralar orqali buyruq beriladi, va'da qilinadi va uzr so'raladi.

J. Austin nutq faoliyatini uch bosqichga ajratadi: locution act – ma'no beruvchi og'zaki ifoda, illokutsioner akt – gapirish bilan bajrilladigan asosiy harakat (masalan, va'da berish, buyurish), va perlokutsioner akt – tinglovchiga ta'sir etish (ishontirish, lol qolish).

J. Searle esa gap-harakatlarini kategoriya sifatida qayta ko'rib chiqdi: assertive (axborot beruvchi) – haqiqatni bayon etish, ma'lumot uzatish; directive – (yo'riqnoma) – tinlovchidan

¹ Mabaquiao, N. Speech Act Theory: From Austin to Searle. A journal for Humanities, Social Sciences, Business, and Education, 19 (1), 35-45. 2018

harakat talab etish (buyruq, so'rov); commissive (majburiyat) – gapiruvchi shaxsning kelajakdagi harakatga oid va'dalari (masalan va'da berish, rozi bo'lish); expressive (ifoda elementi) – hissiyot yoki nuqtai nazar ifoda qilish; declarative (deklarativ) – nutq orqali ijtimoiy holatni o'zgartirish (nikohni e'lon qilish kabi).

Nutq aktlari nazariyasi linvopragmatikaning fundamental yo'nalishi sifatida tildan kommunikativ maqsadlarda foydalanish jarayonida so'zlovchilar tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarni o'rganadi. Nutq akti – bu so'zlovchining muayyan lingvistik ifoda orqali ko'rsatadigan kommunikativ harakatidir. Bu harakat faqat so'zlarni aytish bilan cheklanib qolmasdan, balki so'zlovchiga ta'sir o'tkazish, munosabat bildirish, majburiyat qo'yish yoki ijtimoiy aloqa o'rnatish kabi turli xil maqsadlarni ko'zlaydi. Nutq aktlari nazariyasining ob'yektlari, tamoyillari va asoslari shakllanishida ikki buyuk tilshunos olimlarning ishini ta'kidlash muhim ahamiyat kasb etadi. J. Austinning 1962-yilda yozgan "How to do things with words" asari va John Searle ning ilmiy nazariyalari hozirgi kundagi nutqiy aktlar tadqiqi yo'nalishida olib borilayotgan izlanishlarga asosiy tamal toshi bo'lib xizmat qiladi.

Nutq aktlari nazariyasining asosiy tamoyillari J.L. Austinning "How to do things with words" asarida shakllantirilgan bo'lib, u nutqiy ifodaning uchta asosiy jihatini ajratib ko'rsatadi. Bular lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiya jarayonlaridir. Lokutsiya bu – so'zlovchi tomonidan ijro etiladigan, ma'lum bir ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladigan grammatik, fonetik, leksik va sintaktik birliklarni aytish jarayoni bo'lsa, illokutsiya – so'zlovchining o'z nutqi orqali amalga oshiradigan aniq kommunikativ harakati (masalan, so'rash, buyurish, va'da berish, maqtash, uzr so'rash singari). Illokutsion kuch nutq aktining asosiy pragmatik mazmunini tashkil etish xususiyatiga egadir. Perlokutsion akt esa o'z navbatida nutq aktining tinglovchiga ta'siri yoki so'zlovchida keltirib chiqaradigan natija sifatida namoyon bo'ladi. Jahon tilshunoslik sohasida nutq aktlar klassifikatsiyaga oid bo'lgan qarashlar turlicha, biroq ularning orasida "illokutsion akt" larning eng yaxshi ta'rifi sifatida qaraladigan klassifikatsiya esa J. Searle ga tegishlidir. Bu tilshunos "Illokutsion aktlarning klassifikatsiyasi" asarida shunday deydi: "Assertivlar – bu turdagi nutq aktlari asosan ma'lum bir voqea haqida axborot berish yoki fikr bildirishda namoyon bo'ladi (masalan, ta'kidlash, xabar berish, ko'rsatish, taxmin qilish ishontirish yoki e'tibor qaratish). Illokutsion aktlar klassifikatsiyasiga ko'ra, nutqiy aktlarning keying turlari direktivlar, expressivlar, kommissivlar va deklarativlar hisoblanadi.

Direktivlar – bu asosan tinglovchini biror harakatni bajarishga undash, biror bir harakatga yo'naltirish kabi vazifalarni bajaradi. Bu nutq aktini insonlar orasidagi so'rash, buyurish, iltimos qilish, maslahat berish kabi muloqot vaziyatlarida kuzatish mumkin. Ekspressivlar ham nutq aktlaridan bir turi bo'lib, ular so'zlovchining psixologik holatini ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, minnatdorchilik bildirish, tabriklash, kechirim so'rash singari aktlar misol bo'ladi.

Komissivlar esa so'zlovchining kelajakda biror harakatini bajarish majburiyatini olganligini ifodalaydi. Bularga va'da berish, qasamyod qilish, taklif qilish kabi aktlar kiradi. Bu turdagi nutq aktlari ko'pincha president nutqlari va deputatlarning chiqishlarida ko'rishimiz mumkin. Deklarativlar – bu gap gapirilishi bilan voqelikni o'zgartiradigan nutq aktlari hisoblanadi. Bularga e'lon qilish, nikoh o'qish, tayinlash, ishdan bo'shatish holatlari kiradi.

Nutq harakatlari nazariyasi asosida tinglovchining niyatini aniqlash uchun ma'ruzachining har bir ifodasining illokutsion kuchi tahlil qilinadi. John Searle beshta asosiy nutq harakati turini ta'kidlaydi: 1) assertive (ma'lumot bildirish) – gapiruvchi bayonot orqali biron narsaning to'g'riligiga o'zini majbur etadi (faktlarni e'lon qilish, dalillar keltirish). 2) Directive (ma'ruza / iltimos, buyruq) – eshituvchini biror bir harakatga undaydi (so'rash, buyruq berish, maslahat berish).

30) commissive (kommisiv, va'da berish) – gapiruvchining kelajakda biron harakat qilishga majbur ekanligini bildiradi (va'da qilish, taklif etish). 4) Expressive (izhoriy) – nutqchining psixologik holatini ifodalaydi (rahmat aytish, kechirim so'rash, tabriklash). 5) declarative (e'lon) – aytilgan so'z bilan voqelikni o'zgartiradigan bayonotlar (masalan, biror narsani e'lon qilish, urush e'lon qilish, hukm chiqarish).

- a) Assertive (ma'lumot bildirish) – xabarlar, faktlar, e'lonlar berish va shu kabilar kiradi. Masalan, "Prezident kelasi oy byudjetni tasdiqlaydi", "Bosh vazir kuni kecha Parijga bo'lgan safaridan qaytdi".
- b) Directive (buyruq, iltimos) – tinglovchidan biror bir qilishni talab etish (masalan, "Iltimos, ushbu hujjatlarni imzolab, menga qayta yuboring").
- c) Commissive (va'da berish) – kelgusida biror harakat qilishga o'zini majbur qilish (masalan, "Men bu xorijiy sarmoyani jalb qilish bo'yicha ishni boshqaraman").
- d) Expressive (izhoriy) – gapiruvchining ichki holatini ifodalash (masalan, "Sizlardan uzr so'rayman", "Yutug'imiz bilan tabriklayman").
- e) Declarative (e'lon) – aytilgan so'z bilan voqelikni o'zgartiradigan iboralar (masalan, "Biz tovar importini cheklaymiz" yoki sudda "Aybdorlik e'lon qilinadi").

Ommaviy nutq tahlilida har bir gapning qaysi kategoriya doirasida tushishini aniqlash orqali nutqchining strategiyasi va ijtimoiy niyatlari ochib beriladi. Masalan, nutqda doimiy ravishda va'da so'zlari (commissive harakatlar) ishlatilsa, bu muallifning o'quvchilarga ishonch uyg'otishga urinishini ko'rsatadi. Xashimning tadqiqotida Kerry nutqida va'da ko'p qo'llanilgan bo'lsa, Bush nutqida ko'proq fakt va bayonlar (assertive harakatlar) faol bo'lganligi aniqlangan. Shuningdek, Xashim ta'kidlashicha, ushbu holatlar siyosatchilarning demokratik kompaniyalarda jonlantirish, ishontirish, va ruxsat so'rash kabi maqsadlarga erishishga qaratilgan mobilizatsiya startegiyalari bilan uyg'unlashadi.

O'zbek va ingliz tilida nutq aktlari realizatsiya qilinishida sezilarli farqlar mavjud. Axmadjonova (2024) tahliliga ko'ra, ingliz tilida harakat modifikatorlari va so'z tartibi (syntax) orqali ifodalansa, o'zbek tilida agglutinative qo'shimchalar va hurmat shakllari (pragmatik elementlar) ishlatiladi². Masalan, ingliz tilida kirish va iltimos gaplari ko'pincha modal yordamchi fe'llar va maxsus tuzilmalar bilan ifodalanadi ("Would you mind opening the window?" kabi). O'zbek tilida esa shu ma'noni anglatish uchun qo'shimchalar orqali obrazli ifoda yasaladi: masalan, "Derazani ochib qo'yasizmi?" iborasidagi –siz va –mi qo'shimchalari hurmat va iltimos ohangini beradi³.

Shuningdek, o'zbek tilida odatda so'zni bevosita amalga oshiradigan shakllar (masalan, fe'lning ixtiyoriy formasi) asosiy bo'lsa, ingliz tilida turli modal va bog'lovchilar qo'shib mazmun o'zgartiriladi. Bu farqlar til turiga bog'liq bo'lib, ingliz sintaktik til bo'lishiga qaramay, o'zbek agglutinative til xususiyatlariga mos ravishda neytral jihatlariga urg'u qo'yadi.

Yana bir madaniy jihat, o'zbek nutqida hurmat va ijtimoiy mavqega e'tibor kuchliroq bo'lgani uchun gapirish ko'pincha bilvosita usullar bilan amalga oshiriladi. Masalan, ingliz tilida "negative politeness" tamoyili – shaxsiy hududni hurmat qilish – ustuvor bo'lib, gap bo'yoqliligi sapqlanadi, o'zbeklarda esa jamoaviy qadriyatlar va iyerarxiyaga hurmat tamoyili asosiy hisoblanadi. Shu bois ingliz tilida ifodani yumshatish uchun asosan murakkab tuzilmalar va moyil so'zlar ishlatilsa, (masalan, could, would, might kabi), o'zbek tilida "–siz", "–chi" singari til qo'shimchalari yordamida bevosita hurmat ko'rsatiladi. Umuman olganda, ingliz nutqchilari qat'iyat va aniq bayonotga urg'u bersa, o'zbek nutqchilari iliqlilik va aloqadorlikni saqlashga intiladi.

Nutq aktlari nazariyasining kuchli tomonlari shundaki, u nutqning kontekstini va ma'ruzachining niyatini ochib berish uchun aniq tizimli vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu nazariya yordamida siyosiy nutqdagi maqsadlar – masalan, "biz bu loyihani amalga oshiramiz" tarzidagi va'da (commissive) yoki "biz qaror qabul qilamiz" kabi deklarativ iboralar – aniqlanadi va ularning auditoriya bilan munosabatlari baholanadi. Xashimning tadqiqoti bunga guvohlik berishicha, u nutqdagi har bir maqsad turini foizlarda ajratib ko'rsatgan va ularning auditoriyani ishontirish strategiyasi bilan uyg'unlashishini ko'rsatgan. Ammo bir qancha cheklovlari ham bor. Masalan, Harris va McKinney (2020) ta'kidlaganidek, shunchaki aytilgan gapdan kontekstsiz holda gapiruvchining nima qilayotgani yoki nima qilmoqchi ekanini aniqlash

² Axmadjonova, M. 2024. A comparative analysis of speech act theory applied to the English and Uzbek languages considering both semantic and structural levels. Kokand university herald. Volume 13, pp. 281-284.

³ O'sha asar. Axmadjonova, M. 2024. A comparative analysis of speech act theory applied to the English and Uzbek languages considering both semantic and structural levels. Kokand university herald. Volume 13, pp. 281-284.

mushkul. Demak, nutq harakatini to'liq tushunish uchun munosabatlar, vaziyat va ijtimoiy kontekstni hisobga olish talab etiladi. Ba'zi holatlarda, gap ma'nosi ko'p qatlamli bo'lib, bitta turkumga kiritish qiyin bo'lishi mumkin. Misol uchun, hazil yoki metafora ichida ishlatilgan bayonot klassik nutq harakati kategoriyalaridan tashqarida turadi. Shu sababli nutq harakatlari nazariyasi har doim boshqa pragmatik va diskursiv yondashuvlar bilan birgalikda qo'llanilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa shuki, nutq aktlari nazariyasi ommaviy nutqda lingvo-pragmatik tahlil uchun muhim vositadir. Har biri nutq maqsadi va shaklini tushunishda o'ziga xos yondashuv beradi, ammo ularning birgalikdagi qo'llanilishi diskurs strategiyalarini yanada mukammal ochib beradi. Hozirgi zamonaviy tadqiqotlar ko'rsatishicha, ikki nazariyasi yordamida o'zbek va ingliz nutqlarini solishtirish, madaniy jihatlarini aniqlash hamda nutq ijtimoiy funksiyalarini chuqurroq tahlil qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Axmadjonova, M. 2024. A comparative analysis of speech act theory applied to the English and Uzbek languages considering both semantic and structural levels. *Kokand university herald*. Volume 13, pp. 281-284.
- Fairclough, N. (2015). *Language and Power* (3rd ed.). London: Routledge.
- Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: longman.
- Mabaquiao, N. *Speech Act Theory: From Austin to Searle*. *A journal for Humanities, Social Sciences, Business, and Education*, 19 (1), 35-45. 2018
- Searle, J. R. (1962). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. (1973). *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wodak, R., & Meyer, m. (2016). *Methods of Critical Discourse Studies* (3rd ed.). London: Sage Publications.